

KAPITTEL 7

Klassekamp og religiøst engasjerte arbeidere i Eydehavn og Vennesla

Nils M. Justvik

Sosiolog og forfatter Lars Ove Seljestad debuterte våren 1913 som poet og ga ut diktsamlinga *Storspring*. Grunnlaget for samlinga henter han fra oppveksten og refleksjon rundt denne på det ensidige industristedet Odda. Det er sterk lesning «om industriens livgivende og dødbringende kraft» (Hverven 8.6.2013: 3).

Fabrikken seier at han eig meg. Eg eig
Deg, seier Fabrikken, slik eg før eigde far
din, farfar din, oldefar din og tippoldefar din. Alle
menn i farsslekta lang har eg eigd, med hud og
hår eigde eg dei, slik eg òg eig deg, vesle svarte son.

(Seljestad 1013: 22)

Seljestad har nære relasjoner til Fabrikken der fire generasjoner før ham har fristet tilværelsen og skaffet seg utkomme. Et annet sted omtaler han tiltrekningskraften Fabrikken hadde på folk, med sitt «Løfte om Mammon», og gjennom deres egne tanker om at «Fabrikken er godt nok Amerika for oss» (Seljestad 2013: 55).

Dette var nok felleserfaringer også for arbeidere – menn i all hovedsak – som søkte til de to ensidige industristedene på Agder, som her skal være i fokus: Eydehavn og Vennesla. Om de var religiøst engasjert eller

ei, var uvesentlig i denne sammenhengen. Det som derimot kunne skape spenning på disse to industristedene, særlig i første halvdel av 1900-tallet, var forholdet mellom religiøse miljøer og arbeiderbevegelsens politiske og faglige organisasjoner. Var det ukomplisert og harmonisk, eller fantes det forhold som skapte spenninger for religiøse arbeidere som engasjerte seg i arbeiderbevegelsen? Hvordan forholdt kvinnene seg til religion og arbeiderbevegelse? Allerede i 1878 var de første kvinnelige industriarbeiderne på plass i Vennesla, i Eydehavn fantes det ingen før 1940.

Religiøsitet og arbeiderbevegelse: studier på lokalt og nasjonalt plan

Eydehavn og Vennesla er valgt fordi de er to store industristeder på Sørlandet der både den faglige og den politiske delen av arbeiderbevegelsen fikk solid fotfeste. Her var Arbeiderpartiet det dominerende partiet i flere tiår på 1900-tallet (Røed 2010: 170). Min hovedfagsoppgave om forholdet mellom religiøsitet og arbeiderbevegelse i Eydehavn utgjør det viktigste grunnlaget for denne artikkelen (Justvik 1998). I tillegg har jeg gjennomført en mindre studie med bakgrunn i materiale fra Vennesla. Andreas Homplands studie av en streik på Trelandsfoss i Kvinesdal i 1925, der religiøse arbeidere nektet å organisere seg, vil mer summarisk trekkes inn i framstillingen (se Homplands artikkel).

I 2011 utga historiker og teolog Nils Ivar Agøy *Kirken og arbeiderbevegelsen*.

Fagforeningsvegring på religiøst grunnlag blir tematisert, men Agøy viker tilbake for å konkludere bastant om den religiøst motiverte fagforeningsvegringen, til det er forskningsgrunnlaget for tynt (Agøy 2011: 483–490). Både Homplands Kvinesdal-studie og min hovedfagsoppgave er en del av grunnlaget. Spørsmålet er om studien av Vennesla utvider forskningsgrunnlaget om fagforeningsvegring på religiøst grunnlag.

Folkloristen Anne Eriksen har studert nærmere 200 arbeideres minneoppgave som ble samlet på begynnelsen av 1980-tallet. Minneoppgavene – ingen kom fra Agder – var grunnleggende preget av kristendommen, ikke minst med utgangspunkt i barndommens opplevelser (Eriksen 1991: 348–366). Arbeiderne har omtolket kristne symboler på bakgrunn av disse erfaringene slik at de ble dekkende for de erfaringene de selv hadde. I perio-

den fram til 1940, som Eriksen studerer, og som også er vår periode, var arbeiderbevegelsen svært religionskritisk. Til tross for dette var arbeiderreligiøsiteten til stede blant arbeiderne, om enn på en taus måte; arbeiderne fikk aldri «muligheten for en gjennomgripende religiøs fortolkning av sin tilværelse» (Eriksen 1991: 344). Eriksen korrigerer sosiologen Inger Furseths studie om religion og klasse, som hevder at blant de lavere klasser har religionen spilt liten rolle – det var et positivt, men passivt forhold (Furseth 1989).

Eydehavn med arbeiderbevegelse og religiøse grupperinger

12. juli 1913 ble det lille bygdesamfunnet Nes døpt Eydehavn – i tråd med gamle stabelavløpningstradisjoner – ved at kona til Sam Eyde innviet og døpte stedet i champagne. Industrigründeren Sam Eyde var sentral og viktig for at de to bedriftene Nitriden og Arendal Smelteverk etablerte seg på stedet. Fra å ha vært en landlig idyll med til dels stor nedgang i folketallet – USA lokket mange – utviklet stedet seg til et industristed med bymessig bebyggelse. I 1910 bodde det i det som fra 1919 var Stokken kommune, 679 personer, i 1946–2187.

Stokken som egen kommune varte fram til 1962, og i hele perioden var det Arbeiderpartiet som hadde makta. De borgerlige fantes dog. Det fortelles at det ble forsøkt etablert lokallag av Kristelig Folkeparti like etter krigen. Det ble aldri noe av – her på stedet var det Arbeiderpartiet som rådet grunnen.

De to bedriftene hadde fra tid til annen problemer, mye takket være internasjonale konjunkturer. Velferden blant folk var i stor grad knyttet til de to bedriftene. De som flyttet til Eydehavn etter 1912, hadde ikke alltid vært godt vant med hensyn til verken lønn eller arbeidsforhold. På Eydehavn var forholdene langt bedre. En gammel arbeider med erfaring fra Nes jernverk i Holt uttrykte følgende: «Det er bra vi har arbeid selv om vi ikke får et øre for det.» (Berntsen 1981a: 311 f.)

Den faglige kampen startet tidlig, i 1912 og 1913, da henholdsvis Staksnes og Eydehavn Arbeiderforeninger ble dannet. I 1916 ble Stokken Arbeiderparti dannet, på 1920-tallet kom Kvinnegruppa. Bergitte Ruud, opprinnelig

fra Tvedestrand og gift med smeden Lars fra Toten, ble den drivende kraft blant kvinnene. Mange lot seg imponere av Bergitte Ruud – hun kunne reise seg opp og holde tale på stående fot (Røed 2013: 152). De fire organisasjonene innenfor arbeiderbevegelsen ble helt avgjørende for Arbeiderpartiets makt i lokalsamfunnet i hele Stokken kommunes historie.

Stokken kirke ble noe fjern for folk flest. Den lå på Saltrød, noen kilometer fra Eydehavn. Bedehuset på Nes, bygd like etter hundreårsskiftet, ble langt mer sentralt i livet på Eydehavn. Kvinneforeningen på bedehuset, dannet på 1880-tallet, har vært en viktig og sentral institusjon i tettstedet.

Dissenterne eller de frikirkelige var også representert i Stokken, to av disse med egen menighet og kirkebygg. «De frie venner» (Frie Evangeliske Forsamlinger) var først ute i 1916. Bygget de samlet seg i, hadde navnet Ebenezer. Etter et lengre utpostvirke, som det heter, fra Arendal, etablerte pinsebevegelsen seg omkring 1930. Filadelfia Eydehavn ble den store frimenigheten i Eydehavn. En av de gamle industriarbeiderne, som ikke tilhørte pinsemenigheten, var full av beundring for pinsevennene: «Pinsemenigheten redda Eydehavn», mente han. I 2013 skriver en utflyttet eydehavnsdatter følgende:

Ved Eydehavns 100-årsjubileum er Filadelfia-menigheten, i tillegg til sin religiøse betydning, en av de sosiale og kulturelle institusjonene som holder Eydehavnsamfunnet sammen. Menigheten er aktiv i alt som gjelder Eydehavns framtid og har valgt slagordet *Eydehavn i våre hjerter* som slagord for menigheten (Røed 2013: 118).

En annen større gruppering som ikke etablerte noe kirkebygg, var «Guds menighet på Vegårshei». Denne grupperingen kunne få slippe til på bedehuset i Eydehavn – statuttene forteller så. Baptister og metodister var også representert, men uten kirkehus.

Et arvet engasjement, baptist og og Ap-ordfører Hans J. Bakke og en «bedehusepidemi»

Den perioden jeg har studert – 1912–1946 – faller sammen med arbeiderbevegelsens mest radikale, for ikke å si revolusjonære, periode. Organisatorisk samarbeid mellom arbeiderbevegelse og religiøse var det aldri snakk

om. Men flere mennesker i lokalmiljøet har vært engasjert begge steder. Kildesituasjonen har ikke tillatt kvantifisering, men jeg har funnet flere medlemmer i religiøse grupperinger som også hadde tillitsverv i arbeiderbevegelsens organisasjoner. Disse tok også aktivt del i politiske debatter og komitearbeid. To eksempler på et nært forhold mellom de religiøse og arbeiderbevegelsen skal trekkes fram.

Det arvede engasjement i arbeiderbevegelse og religiøs gruppe

«Min far syntes det var så greit på Eydehavn, – dei som ville kunne gå på bedehuset, og dei som ville kunne gå på kino» (Informant 1). Denne faren jobbet på Nes verk fram til 1916. Dette året var det en større konflikt med verkseieren, faren og flere arbeidskamerater forlot Nes Verk, dro til Eydehavn og fikk jobb på dagen – Nitriden. I sammenligning med Nes var lønn og arbeidsforhold gode og trygge. På Nes Verk ble fagforeningsmedlemskap nektet av verkseieren til etter andre verdenskrig.

Her ble han boende – med hele sitt hus. Faren valgte det lokale Arbeiderparti, i 1923 var han formann i laget. Han satt flere perioder i herredsstyret for Arbeiderpartiet. Religiøst engasjement hadde han også – på bedehuset – sammen med resten av familien. Kona hans var medlem av bedehusets toneangivende kvinneforening, endatil medlem av bestyrelsen.

En av sønnene (Informant 1) fikk jobb på Smelteverket på 1930-tallet. Etter noen år ble han valgt inn i styret for arbeiderforeningen – i 1953 var han formann. På bedehuset ble han søndagsskolelærer og aktiv i oppmøte i vennflokket på bedehuset.

Sønnesønnen fikk også arbeid på Smelteverket og var på 1970- og 80-tallet klubbleder. Gjennom flere år var han også formann i indremisjonsforeningen.

Hans J Bakke: klubbformann, ordfører og baptist

Hans J. Bakke kom fra Sunnmøre, og dro til Bergen, hvor han ble omvendt til kristen tro. Noenlunde samtidig ble han medlem av Arbeidsmannsforbundet. Deretter ble det Odde, hvor han traff sin tilkommende kone, svensk baptist og datter av en av ingeniørene på verket i Odde. Etter en kort

periode på Evje endte han opp i Eydehavn i 1915. Smelteverket ble arbeidsplass, og med sikker jobb fikk han seg raskt hustomt i Stranda, nærmeste nabo til den seinere kirkestatsråden Nils Hjelmtveit.

Bakke hadde knapt begynt i jobben på Smelteverket før han ble innvalgt i klubbstyret som kasserer. I 1917 var han klubbformann. Siden ble det politisk arbeid. I 1922 var han på sjuende plass på Ap-lista og ble innvalgt som fjerdemann. Arbeiderpartiets liste til herredsstyret ble av *Agderposten* omtalt som «kommunistene». Bakke fikk en 10-årig politisk karriere – han ble varaordfører i 1925, under Nils Hjelmtveit, for i 1928 å ta over som ordfører i en periode.

Mot slutten av sin ordførerperiode ble han tilskrevet: Lederne i arbeiderbevegelsen lokalt var bekymret for det dårlige oppmøtet i bevegelsen på grunn av pinsevekkelsen i Eydehavn. Spørsmålet var om han kunne gripe inn. Nei, det kunne han ikke, for han gikk selv på møtene, sa han. De forskjellige konfesjonene var han ikke opptatt av, selv om han var baptist. Han var både «julevenn, påskevenn og pinsevenn», sa han.

Fantes det ingen skjær i sjøen, var forholdet mellom kristne grupperinger og arbeiderbevegelsen helt friksjonsfritt?

«Bedehusepidemien»

Eydehavn Arbeiderforenings protokoll høsten 1920: «Da den sistvalgte sikreren fra Generalforsamlingen nektet å ta mod valget av religiøse grunde ble det etter ny avstemming valgt ny.» Dette er første gang det finnes en antydning i kildene om problemer med engasjement i fagforening på religiøst grunnlag. Antydninger om slik vegring mellom religiøst engasjerte arbeidere i Eydehavn finner vi gjennom en periode på 10–15 år.

Debattene om «Dem uorganiserte», som det heter i protokollene, var strie. Ut på 20-tallet kom det forslag om «et agitatorkorps på fire mand til at påvirke de uorganiserte hjemme i sin egen bolig». Det heter også at styret ble pålagt «ved alle midler at faa disse ind i foreningen».

Det toppet seg i 1931. Det var storlockout i arbeidslivet, og pinsevekkelsen spredte seg med utgangspunkt i Filadelfia Eydehavn. Fagforeningene på de to store bedriftene avholdt fellesmøte på grunn av urovekkende høyt antall uorganiserte – ca. 30 % på Nitriden og noe mindre på Smelteverket. Formannen på Nitriden uttalte at «En del er av religiøse grunde utgaat». En

annen sentral tillitsvalgt på Nitriden mente at «denne bedehusepidemien hemmet organisasjonen». Av de uorganiserte var selvfølgelig ikke alle blant de religiøse. Det fantes flere grunner, deriblant at i økonomisk knappe tider kutter arbeideren fagforeningskontingenten.

En informant forteller at de industriarbeiderne som også var religiøst engasjerte, ikke egentlig vegret seg for fagforeningsarbeid, men:

Så va der noen enkelte inni pinsemenigheten som ikkje kunne akseptere de derre greiene der. Det va Dyrets merke o e vet'kje va. Så det va i gronnen synd å stå der då. Dei regna med det – e trur det va sånn – at det va Dyrets merke. For mi fekk nemlig et merke som du skulle sette i den boka, vet du. Det va noen som oppfatta dette som Dyrets merke. Det va ein del som slutta seg til det på grunn av dei ledende i dei forsamlingene.

Dyret og dyrets merke forekommer i Johannes Åpenbaring kapittel 13 og tolkes av mange som et undertrykkelsesregime som ville pålegge den enkelte å ha et merke på hånden eller pannen for å kjøpe og selge. Den internasjonale arbeiderbevegelsen som undertrykkelsesregimet tolkes inn i dette bibelavsnittet (Justvik 1998: 109 f.).

I Homplands studie fra Trelandsfoss i Kvinesdal i 1925 forekommer også bruken av «Dyrets merke». Lederen blant de religiøse arbeiderne, Lars i Hagan, som er pinsevenn, vil ikke ha noe med arbeiderbevegelsen å gjøre: Man skulle «akta si kristentru og passa seg for alt som kunne bera 'Dyrets merke'» (Hompland 1984: 41). Hompland forteller at i kjølvannet av konflikten på Trelandsfoss hadde 15 religiøse arbeidere inngått en overenskomst med fagforeningen om solidaritet med foreningen og betaling av kontingent mot at de skulle få støtte i konflikt (Hompland 1984: 119 ff.). Dette kan forstås som en variant av vegring mot fagforeningsmedlemskap, som vi også fant i Eydehavn

Grunner til religiøse arbeideres fagforeningsvegning

Nils Ivar Agøy skisserer tre hovedgrunner til vegring mot fagforeningsmedlemskap. For det første kan det relateres til antireligiøsitet som preget

arbeiderbevegelsen. Hvis arbeideren gikk inn i foreningen, stod han inne for bevegelsens syn. For det andre var det en fare for at den fagorganiserte måtte handle «ukristelig» eller mot sin samvittighet som en konsekvens av at bevegelsen krevde kraftigere virkemidler i den faglige kampen. I forbindelse med arbeiderbevegelsens radikalisering i og med Fagopposisjonen fra 1911 var nok dette et hinder for religiøse arbeidere mht organisering.

Den tredje grunnen er mer spesiell: I enkelte kristne lekmannsmiljøer, overveiende i menigheter tilknyttet pinsebevegelsen, ble fagbevegelsen satt i sammenheng med profetiene om endetiden i kapittel 13 i Johannes Åpenbaring (Agøy 2011: 485).

I Eydehavn kan det se ut til at den tredje grunnen slår inn i de fleste tilfellene. Det samme var som nevnt tilfellet med de 15 religiøse arbeiderne i Kvinesdal.

De som vegret seg for medlemskap i foreningen, var i stor grad pinsevenner (jf. Agøys tredje grunn). Pinsevenner var svært ofte sterkt knyttet til menigheten og nedprioriterte nærmest alt annet.

I Eydehavn går det fram av kildene at enkelte av dem som ikke ville organisere seg, tenkte privatøkonomi. I vanskelige tider måtte den enkelte spare der det kunne spares.

Til tross for spenningen som oppstod når religiøse arbeidere ikke ville organisere seg, var forholdet alt i alt harmonisk. Fram mot andre verdenskrig forsvant fagforeningsvegvingen på religiøst grunnlag fullstendig.

Grunner til harmonien i Eydehavn

Mange av arbeiderne på Nitriden og Smelteverket kom fra de omkringliggende kommunene, en god del fra Nes Verk. En informant sier følgende: «Å komme til Eydehavn var som å komme til Amerika. Det var uavhengighet og frihet.» Første generasjon i det arvede engasjement på bedehuset og i fagforening, som er nevnt ovenfor, understreker harmonien – folk kunne gjøre som de ville innenfor anstendige rammer.

«Kristendommen var så infiltra her på Eydehavn,» forteller en informant. Dette bekreftes av følgende historie: Jeg intervjuet to eldre bed-

huskvinner fra Eydehavn. I samtalens løp stilte jeg spørsmål om det var et problem at kristne arbeidere engasjerte seg sterkt i arbeiderbevegelsen. Min overraskelse var stor – de forstod ikke problemstillingen.

Tettstedet Eydehavn var på mange måter en monokultur som bestod av én klasse – arbeiderne. Direktørene og ingeniørene bodde ikke i selve Eydehavn, men på Buøya, noen steinkast unna. Men den som ikke bodde på Buøya, måtte ha passerseddel for å komme ut på øya via ei smalbrot.

Det var til denne monokulturen at Hans J. Bakke flyttet. Han hadde ført en omflakkende tilværelse i nærmere ti år, i Eydehavn fikk han jobb med sikkert utkomme og kom raskt i gang med bygging av hus på egen tomt. Han giftet seg, og barn kom til. De grunnleggende elementene i livet var på plass. Jobben på Smelteverket førte med seg engasjement i fagforeningen, noe han ikke problematiserte. Bakke ble formann i foreningen i 1917. Hans videre engasjement ble partipolitikken i herredsstyret. Hvis han ville være med på å påvirke utviklingen i en monokultur slik at det gode samfunn ble ytterligere forbedret, måtte han engasjere seg i Arbeiderpartiet.

Nærmeste nabo til Hans J. Bakke i Stranda i Eydehavn var Nils Hjelmtveit. Han kom til stedet som nyutdannet lærer i 1913. Også han hadde forstått at Arbeiderpartiet var arenaen for den som ville påvirke samfunnsutviklingen. «Jeg, som aldri tidligere hadde hatt kontakt med industriarbeidermiljøet, ble meget snart klar over at min politiske plassering måtte bli arbeidernes parti» (Røed 2013: 74f). Han ble herredsstyremedlem og ordfører i Stokken, det siste vervet var visstnok det eneste han hadde ønsket selv. På 1920-tallet ble han stortingsrepresentant, og i 1935 ble han kirkeminister i Nygårds-volds regjering (Agøy 2011: 260, 328 og 569 f.). Både Hans Bakke og Nils Hjelmtveit bidro sterkt til det gode og harmoniske samfunnet i Eydehavn. I en artikkel med den talende tittelen «Lokalsolidaritet og klassebevissthet» er bygdebokskriveren for Stokken, Harald Berntsen, inne på dette:

I Stokken bidro sikkert en mann som Nils Hjelmtveit – med sin sterke vilje, sin bakgrunn i et jevnt og liberalt bondemiljø på Strilelandet utenfor Bergen, og sin markante og djupt rotfestede tro på utviklingen av samfunnet gjennom samarbeid og de små skritt – sterkt til å forme den lokale arbeiderbevegelse i reformistisk retning. (Berntsen 1981: 37)

Historikeren Knut Kjeldstadli skriver utførlig om ulike typer fellesskap som fungerte klassekonstituerende blant jernarbeiderne på Kværner i Kristiania fra 1890 og framover (Kjeldstadli 1989: 99–102). Hans begrep «almuesamhold» er ett av disse og harmonerer godt med det som er sagt om Eydehavn-samfunnets samhold og solidaritet.

Harmoni eller konflikt mellom religion og arbeiderbevegelse i Vennesla?

Overskrifter som «Ei kløyvd bygd» og «Samarbeid og Samkjensle – trass alt?» fra bygdeboka for Vennesla skal klinge med når forholdet religiøsitet og arbeiderbevegelse i bygda skal gjennomlyses (Tveite 1986: 247, 351). Bærer dette bud om at det er mer konflikt i Vennesla enn det vi fant i Eydehavn? Finner vi spor av fagforeningsvegring blant religiøse arbeidere i bygda?

Arbeiderbevegelse og religiøse grupperinger i Vennesla

Elva Otra som renner gjennom bygda, har vært avgjørende for Venneslas industrihistorie, ikke minst med henblikk på sagbruksvirksomhet. Trevirke ble hentet fra jordbruket og skogbruket som stod sterkt i bygda. Industrialiseringen på slutten av 1800 og begynnelsen av 1900-tallet er særlig knyttet til Otterelvans Papirfabrikk ved Hunsfossen fra 1875, Setesdalsbanen fra 1896 og aluminiumsproduksjon på Vikeland fra 1906. Det ble behov for «flere hender». Mange var tilflyttere som fikk arbeid i forbindelse med bygging av Hunsfos og etablering av Setesdalsbanen. Etter anleggstida ble noen værende, mens andre dro videre til nye anlegg (Tveite 1986: 245 ff.).

Etter noen mislykkede forsøk ble det dannet en varig arbeiderforening på Hunsfos i 1906. Ved lokalvalget til nytt herredsstyre stilte arbeiderne året etter egen liste med utgangspunkt i denne arbeiderforeningen. Arbeiderlista vant og fikk ordføreren.

Arbeiderpartilag i Vennesla ble først etablert i 1909, i dette året ble det for første gang arrangert 1. mai-demonstrasjon. Folkets hus kom opp i 1910, hvor det blant annet ble arrangert kveldsskole i praktiske fag, norsk og regning i fokus (Strandberg 1956: 7).

Fram til 1924 vekslet de borgerlige og arbeiderne om ordførervervet. Etter 1924 satt Arbeiderpartiet med makta i over en mannsalder. Venstre og Bondepartiet var til tross for at de var i mindretall, toneangivende i lokalpolitikken. Mellomkrigstida er den store organiseringsperioden for arbeiderbevegelsen, også lokalt. Særlig partiet ble bygd ut. På bakgrunn av dette karakteriserer bygdebokforfatteren Tveite Vennesla som «Ei kløyvd bygd» (Tveite 1986: 347). På den annen side lyder den siste hovedoverskriften i bygdeboka slik: «Samarbeid og samkjensle – trass i alt?» (Tveite 1986: 353f).

Det er like etter «1900 at skogen av religiøse lag grodde opp» (Tveite 1986: 254). Formell organisering skjedde først gjennom en indremisjonsforening i 1870. De stadig tilbakevendende vekkelsene fra denne tida er viktige, videre bygginga av de fire bedehusene i perioden 1900 til 1930, der svært mye kristelig arbeid ble drevet (Sagedal 1980: 112). Når det gjelder dissenterer, var det få slike (Tveite 1986: 343). Når det gjelder frikirkelige samfunn, var det bare Den Evangelisk Lutherske Frikirke og pinsevennene som dannet menigheter før 1950, Frikirken i 1916 og pinsevennene i 1942. Tveite har en interessant kommentar til dissenterne i forbindelse med splittelsen i Arbeiderpartiet i 1921. Han antar at indremisjonsfolk og frikirkefolk ikke ville støtte «kommunistane» (les: Det norske Arbeiderparti) (ibid: 343). Sosiologen og venndølen Bjørg Aase Sørensen mener at frikirkefolk stod de borgerlige nær og ble et samlingssted for middelklassen (Sørensen 1980: 123).¹

I 1921, da splittelsen i Vennesla inntraff, var Tranmæl på agitasjonsferd for den nye revolusjonære linje på Sørlandet – i Vennesla med foredrag og festligheter på Folkets Hus (Sørensen 1980: 66 f.). Bildet av sørlendingene som sentimentale og lite stridslystne, og Sørlandet som et sted der pietisme, bløthjertethet, konservatisme og høyresosialisme trivdes, måtte revurderes. –«De kan ogsaa krangle, men paa sin egen utholdende og utspekulerte maate. Et interessant og kvikt folkefærd, som egger til funderinger og paa mange maater til beundring» (*Sørlandet* 2.3.1921).

Bare noen dager før dette stod på prent, hadde det kommet til oppgjør om hvordan Hunsfos arbeiderforening skulle stille seg til partisplittelsen, og om foreningen skulle melde seg ut av Arbeiderpartiet. Mange arbeidere

1. Se også B. Aa. Sørensens doktoravhandling fra 1982, jf. litteraturlista.

møtte opp, arbeidere som ikke hadde vist seg på Folkets Hus på lenge, kommenterer møtereferenten. Resultatet ble utmeldelse – 62 for, 46 mot. Referenten skriver at syndikalister – med navns nevning – og religiøse har agitert for utmeldelse. De religiøse nevnes ikke ved navn. Men måten referenten uttrykker seg på, tyder på at ikke alle religiøse gikk inn for utmeldelse. Likevel kom det på trykk en uvanlig, følelsesladd passasje, referenten går nærmest fra konseptene:

Det neste skritt de religiøse nu bør ta maa bli at skramle til en prestekjole og ditto krave til syndikalist Kristian Olsen og indby han til frikirken og bedehuset for at han kan faa anledning blant disse folk at sætte syndikalistisk reform ut i livet (Sørensen 1980: 67).

Kirken stod sterkt i bygda, og i møte med innflytterne og industriarbeiderne både på Hunsfos og Vikeland spilte ikke minst sogneprest Thorkildsen fra industrietableringens første tid en viktig rolle (Sagedal 1980: 67). Kvinnearbeidsplassen «Salen» på Hunsfos og snekkerskjulet på Vigeland ble besøkt. Dansesalen på Vigeland Hovedgård ble benyttet til møter, og her brøt det ut vekkelse (ibid: 76). Prestens nærhet til arbeiderne førte til at arbeiderne brukte kirken ved de viktige høytidene og ved overgangsrundene i livet.

Olav Andreas Strandberg. Fagforeningsleder, herredsstyremedlem for Arbeiderpartiet, idrettsleder og eldsterådsmedlem i Frikirken

Olav Andreas Strandberg ble født i 1890. Faren jobbet på Hunsfos og drev et lite småbruk ved siden av. Som far, så sønn, Olav Andreas følger siden opp sin far som «to kyrs» industriarbeider. Olav hadde bare sjuårig folkeskole. Men midt på 1920-tallet dro han til Oslo og tok Treiders handelskole. Da var han alt en gift mann med flere barn å forsørge. I 1927 ble han ansatt som herredskasserer i Vennesla kommune, en jobb han hadde fram til pensjonsalderen.

Før han ble herredskasserer, jobbet han som mekaniker på Hunsfos og var fra 1916 aktiv i fagforeninga. Her hadde han stadig verv i styret, og var formann noen år fram til 1927 (Strandberg 1956: 10–17). Perioden som aktiv

fagforeningsmann faller sammen med den mest radikale, revolusjonære periode i arbeiderbevegelsens historie. Strandberg tilhørte mindretallet som ønsket at arbeiderforeningen på Hunsfos skulle beholde sitt medlemskap i det lokale Arbeiderparti.

I den samme perioden, fra 1920, ble det arbeidet for etablering av samvirkelag i Vennesla (Tveite 1986: 314 ff.). Tiltaket fikk raskt 200 medlemmer, deriblant flere innfødte venndøler blant Hunsfos-arbeiderne. Olav Strandberg var blant disse, til tross for at han satt godt i det økonomisk. Var dette utslag av sosial samvittighet – solidaritet med dem som ikke klarte seg så godt? Tveite trekker fram et forhold som viser Strandbergs sterke engasjement mens han var herredskasserer. Ved midten av 1930-tallet vedtok herrestyret tvangsmiddel mot dem som ikke klarte sine forpliktelser. Administrasjonen måtte effektivere vedtakene. «Olav Strandberg har fortalt at han sneik seg heim i mørkret for ikkje å møte folk» (Tveite 1986: 340).

Arbeidet i Vennesla idrettslag (VIL) hadde fram mot 1920 ligget nede. I 1919 kom det ny giv i laget, og Olav Strandberg var en av disse som tok tak gjennom hele 1920-tallet. Hans store interesser som aktiv var langrenn og hopp. Seint og tidlig var han engasjert i dugnad og styrearbeid i VIL, og han var engasjert i Vest-Agder Idrettskrets (Sagedal 1980: 93). Det ble også etablert arbeideridrettslag i Vennesla, men Strandberg var tro mot VIL (Tveite 1986: 350).

I tillegg til disse engasjementene var Strandberg i hele mellomkrigstida sentralt herrestyremedlem for Arbeiderpartiet, på 1930-tallet var han også formannskapsmedlem. Av kildene kan vi lese, der tall nevnes, at Olav Strandberg var blant de mest populære på lista til det lokale Arbeiderparti. (Herrestyreprotokollene for Vennesla 1919–1937: Innberetning til Fylkesmannen.)

I 1925 er det lokalvalg etter tre år med arbeiderpartistyre i bygda. Valgkampen er polarisert, og Arbeiderpartiets radikaliserings var tema, inkludert forholdet til religion (Justvik 1998: 122). Ordfører Andres Ropstad har hatt et klart behov for å dempe gemyttene, ikke minst «mulvarpagitasjonen» om at Arbeiderpartiet og dets representanter var antireligiøse:

Ti bud eller tesene.

Kamerater i Vennesla! Hallo, det er valg! Møt taktfast, kvinner og menn! Kast alt unyttig kjegl bort og seiren er sikker, som sig hør og bør: Hør ikke på mulvarpagitasjonen («antireligiøsitet») som nu drives av våre borgerlige motstandere, slik at noen kan tesene bedre utenad enn de ti bud. Bare fremad! Slut op på den ytterste venstre fløi hver eneste en! Og så på gjensyn ved urnene førstkommende mandag (*Sørlandet* 17.10.1925, gjengitt etter Sørensen 1980: 125).

Samme høsten, før valget, hadde Olav Strandberg en artikkel i *Sørlandet* der han agiterer for fortsatt arbeiderstyre i bygda:

Heroppe er jo en stor industribygd, og arbeiderne har nu hat ledelsen i de tre siste år. Dette er ret og rimelig. Men det må også herefter være klassebevisste arbeidere som vil virke for arbeidernes interesser, og ikke av det slaget som står på Bondepartiets og Venstres lister og som i alminnelighet benyttes til å fylle ut listene med. De brukes bare som trekkplaster, og de borgerlige velgere vet nok å stryke dem. Husk Bondepartiets liste ved forrige valg (Sørensen 1980: 81 f.).

Det er et skarpt oppgjør med det Strandberg oppfatter som usosial borgerlig politikk i de siste tre årene. Appellen til slutt er krystallklar: «Stem Venstre og Bondepartiet ned: La stillingen bli den samme som nu, eller helst sterkere. Husk vi er en makt, hvis vi forstår å opptre samlet! Frem for et rødt valg» (Sørensen 1980: 84).

I Frikirkens «Lokalprotokol for Menigheden i Vennesland» på side 9 og som medlem nr. 100 finner vi Olav Andreas Strandbergs navn fra 1929. Strandbergs sønn er relativt sikker på at faren ble «omvendt til kristen tro» i forbindelse med vekkelsen og bygginga av nytt kirkehus for Frikirken i 1922. Det ligger en viss undring under når sønnen foreller at faren gikk i 1. mai-tog selv om han var medlem av eldsterådet i Vennesla Frikirke. Dette var ganske spesielt. Jeg hørte aldri om noen som gikk i 1. mai tog og som hørte til den indre sirkel i Frikirken. Vi merket ingen reaksjoner på dette. Det å gå under det røde flagget var ingen spøk.

Den radikale arbeiderpartimannen gikk altså inn i det Sørensen oppfattet som et borgerlig miljø, «et samlingssted for middelklassen» (Sørensen

1980: 123). Frikirken huset ikke «utgruppene» i samfunnet (Tveite 1986: 348). I 1930 fikk Strandberg flest stemmer av alle ved herredsstyrevalget.

Olav Strandberg ble først sosialist, siden – i 1922 – ble han «omvendt til kristen tro». Av det som er skrevet ovenfor, kan det ikke spores noen endring i hans relasjon til arbeiderbevegelsen og de sentrale verdiene bevegelsen bygde på, selv om han ble «omvendt til kristen tro» i en vekkelse. Vi vet at vekkelser ofte førte til relativt dramatiske brudd med det livet som hadde vært levd tidligere. Dette har ikke skjedd med Olav Strandberg. Etter omvendelsen hadde han fortsatt lederposisjoner i både politisk og faglig del av arbeiderbevegelsen, i tillegg til lederposisjon i idretten lokalt. I et lengre tidsperspektiv holdt han fast ved det han hadde sagt og gjort, og gikk til og med i 1. mai-tog. Fant han ut at det verdisettet han hadde gjort til sitt før 1922, var helt forenlig med sentrale elementer i kristendommen? Mye taler for det.

Ole Jørgensen: Herredsstyremedlem, ordfører og stortingsrepresentant for Arbeiderpartiet, eldsterådmedlem i pinsemenigheten

Ole Jørgensen ble født i 1897 og var eldstemann i en søskenflokk på 11 i en to-kyrs industriarbeiderfamilie på Brandekleiv i Vennesla. Han måtte tidlig ut i arbeid – første gang i 12-årsalderen som gjeter. Av skolegang ble det sjuårig folkeskole, framhaldsskolen og siden landbruksskolen i Søgne. Ole Jørgensens sønn forteller at faren forpaktet en gård i Øvrebø og også en tid var veivokter. Siden ble han ansatt i Trygdekassa og gikk gradene til trygdesjef i bygda.

Det er rimelig sikkert at Ole Jørgensen først ble engasjert i politisk arbeid, for seinere å definere seg som kristen (Informant 3). Når og hvordan dette skjedde, vites ikke. Det vi vet, er at han ble aktiv i Frikirken i Vennesla, men han er ikke nevnt i protokollene.

Det var Ole Jørgensens kone som førte ham inn i pinsemenigheten i Vennesla, der medlemmene måtte døpe seg på nytt – bli «gjendøpt», som det het. Pinsemenigheten i Vennesla ble etablert i 1941 etter en større vekkelse, og Ole Jørgensen ble en av tre medlemmer i eldsterådet, et verv han hadde livet ut. Det å døpe seg på nytt kunne skape spenninger i det nokså enhetlig lutherske Vennesla. Pinsebevegelsen ble dessuten oppfattet som

noe fremmed i sin uttrykksform. For å bruke et uttrykk fra samtiden var det «mer ånd og liv og røre» enn man var vant til på bedehuset og i Frikirken. En informant bidrar til denne oppfatningen og forteller om personer i pinsemenigheten som var blitt dradd opp av rennesteinen og hadde levd et hardt liv. Omvendelsen var voldsom, og det var muligens et visst komikkens skjær over dette. Måten å vitne og stå fram på. Dette gikk nok ikke så mye på teologi, men mer på bestemte personers gjøren og laden. (Informant 3).

Religionssosiologen Eva Lundgren har kommentert at mange politikere gikk langt for å skaffe seg stemmer, og bruker Ole Jørgensen som eksempel fordi han hadde gått inn i pinsemenigheten.

Fra midten av 1920-tallet og fram til 1965 hadde Ole Jørgensen et sterkt og vedvarende engasjement i den politiske delen av arbeiderbevegelsen. I det lokale laget av Arbeiderungdommen var han leder fra 1926–1927, og i Vennesla Arbeiderparti var han medlem av styret fra 1927–1938, formann fra 1930 til 1934. I herredsstyreprotokollene for Vennesla nevnes han første gang i forbindelse med valget i 1930, men ifølge stortingsbiografien ble han valgt inn allerede i 1928 (www.stortinget.no). Han var medlem av herredsstyret fram til krigen, i siste periode satt han i formannskapet. Fra 1946 og fram til 1953 var han ordfører og huskes som en sindig og rolig leder av møtene. Men Jørgensen må ha inngitt tillit i Vest-Agder Arbeiderparti, for i 1953 stiller han til stortingsvalg. Han kom inn, og satt på tinget til 1965.

Kvinnenes forhold til arbeiderbevegelsen og det religiøse

Bjørn Aase Sørensen skal en gang hun snakket om industribygda Vennesla, ha spissformulert følgende: «Pappa lærte oss om Marx og mamma om Jesus.» Fantes det en kjønnsdimensjon «slik at kvinnene holdt mer eller mindre motstrebende menn fast i det kristelige arbeidet, mens mennene boltret seg i politikken»? (Repstad 2002: 51). Historikeren Knut Kjeldstadli uttrykker noe av det samme i det han skriver om sin farmor og farfar fra Rjukan:

Lars var ikke kristent troende; sosialismen var *hans* religion. Men hos Beate var veien kort mellom sosialisme og kristendom, brua var nestekjærlighet. Mora til Beate, mer enn faren, hadde vært troende. Og Beate beholdt det en gjerne kaller barnetroen (Kjeldstadli 2010: 100).

Kjeldstadli mener at folk hentet biter fra forskjellige tradisjoner og satte «det sammen til sin egen forståelse, sitt eget livssyn og livspraksis» (Kjeldstadli 2010: 101).

Det er temmelig fritt for kvinnenavn i protokollene for arbeiderbevegelsen i Eydehavn i mellomkrigstida, men så fantes det heller ikke kvinnelige industriarbeidere. Den kvinnen som oftest nevnes, er Bergitte Ruud, drivende kraft i kvinnegruppa fra 1920-tallet. Siden hun var den eneste kvinne på arbeiderpartimøtene den første tida, tuktet hun mennene til å ta med konene sine. Det hjalp noe. I Eydehavn er en gate oppkalt etter henne. «Det var svært fortjent, men medlem av kommunestyret ble hun aldri» (Røed 2013: 152). Hun og de andre kvinnene i kvinnegruppa spilte derimot en viktig rolle i utformingen av politikken til det lokale Arbeiderparti, særlig i sosiale saker.

Bergitte Ruud hadde også et religiøst engasjement, i den tradisjonsrike kvinneforeningen på bedehuset. Medlemskap i den lokale indremisjonsforeningen hadde hun også. To av mine informanter, medlemmer av de samme religiøse gruppene som Bergitte Ruud, var fulle av beundring for henne. Hun hadde ordet i sin makt.

«Rundt 1910 begynner kvinnene i Vennesla, parallelt med kvinner i andre industrimiljøer, å tre inn i den organisasjonsdannende delen av arbeiderbevegelsen» (Sørensen 1988: 28f). Fra 1875 hadde det vært kvinnelige industriarbeidsplasser, både på Hunsfos og på Høie Fabrikker. Og allerede i 1918 tok kvinnene på Hunsfos affære. I en såkalt vill streik reagerte de spontant på at de mannlige arbeiderne var mye høyere lønnet enn kvinnene (ibid.: 34). «Kvinnestriken,» som den har blitt kalt, er en av de tidlige likelønnsstreikene som har bidratt til den lange kampen for dette prinsippet i arbeidslivet. Den 14 dager lange streiken førte til høyning av lønna.

I 1920- og 30-årene blir kvinner synlige som organisasjonsmedlemmer, med tillitsverv i ungdomsbevegelse, fagforening og i partiarbeid. Massepartiet trenger kvinnenens oppslutning. Og ved stortingsvalget 1921 agiteres det for kvinnene i avisen *Sørlandets* spalter (Sørensen 1980: 120).

Kvinnelaget av partiet ble opprettet alt i 1911. Første kvinne i klubbstyret på Hunsfos kom i 1916 – en gjesteopptreden. Fra 1933 blir det kontinuitet. I det politiske liv var kvinner tidlig med i råd og utvalg, men de fikk ikke plass i herredsstyret før lenge etter andre verdenskrig. «Som regel kom vi aldri lenger enn til varamannslisten» (Mortensen 1988: 89).

Sørensen mener at religiøsitetet ikke skapte avstengthet og avstand. Kvinnene vevde religionen og arbeiderbevegelsens verdier sammen fordi det var de samme verdiene det i bunn og grunn var snakk om (Sørensen 1988: 36). «Undertrykkelse er alltid synd, fattigdom er ingen nåde, men en utfordring» (Sørensen 1980: 116 ff.). Likevel stiller Sørensen spørsmål om religionen er lim eller kile mellom konas og mannens forskjellige ideologiske og praktiske roller. Mellom kvinnene ble det etablert fellesskap gjennom arbeidet på kvinnearbeidsplassene, men også «i de rene kvinnegruppene i Kina-misjonen eller Sjømannsmisjonen» (Sørensen 1980: 124).

I politikken var det konene som «passet på å sette grensene» i «de røde sjatteringene» (Sørensen 1980: 125). «[...] dersom Arbeiderpartiet ble mer glad i revolusjonen enn i religionen», kunne kvinnene true med å stemme Venstre, som i 1925, og i 1930, da Arbeiderpartiet ble beskyldt for å ville utrydde kristendommen (Sørensen 1988: 22; Sørensen 1980: 126).

Religionen ga styrke til mange, men den avledet ikke fra kampen for bedre forhold: Kan forankringen i det religiøse også være noe av forklaringen på den innbitte kampviljen som kom til syne når det ble konflikt på arbeidsplassene? (Jf. Sørensen 1980: 127.)

Sammenfatning

Organisatorisk samarbeid mellom religiøse grupper og arbeiderbevegelsen har vi ikke funnet, verken i Eydehavn eller Vennesla. «Blant de store rørsleene eller miljøene var det kanskje kristenfolket som har stått arbeiderbevegelsen fjernest», hevder Kjeldstadli (1980: 21). Til tross for dette ser vi flere religiøse arbeidere både i Eydehavn og Vennesla, som har engasjert seg sterkt i arbeiderbevegelsen, samtidig som de var aktive i sin religiøse gruppe. Kildesituasjonen begge steder har ikke gitt grunnlag for å si noe kvantitativt. Derimot kan det sies noe om det kvalitative gjennom eksemplene Hans J. Bakke, det arvede engasjement i tre generasjoner, Olav Andreas Strandberg og Ole Jørgensen.

Religiøse motforestillinger mot å engasjere seg i arbeiderbevegelsen har bare vært avdekket i Eydehavn i mellomkrigstida, særlig blant pinsevenene. I Vennesla har det religiøse vært nevnt i 1921, i debatten om arbeiderforeningens tilhørighet til det lokale Arbeiderparti. Ved valgene i 1925 og

1929 har det i Vennesla vært advart mot antireligiøsitet i Arbeiderpartiet – uten at dette førte til påviselig nedgang i oppslutning.

På begge steder sto Arbeiderpartiet sterkt. Var det likevel forskjeller mellom monokulturen Eydehavn og det mer sosialt og politisk spenningsfylte Vennesla? Så langt har vi bare avdekket to arbeidere i Vennesla med som var sterkt engasjert både i politikk og religiøst. En svale – eller to – gjør som kjent ingen sommer. På den annen side ser det ut til at disse to har vært respektert og akseptert. Dette bør i så fall også gjelde andre med lavere intensitet i sitt engasjement både i religiøs gruppering og i arbeiderbevegelsen. Blant disse kan det – til tross for vekkelsenes skismatiske tendens – gjerne ha vært flere folkekirkelige, «alminnelige kristne» som i samsvar med Anne Eriksens funn hadde utviklet sin religiøsitet basert på de erfaringene de hadde ervervet seg gjennom livet. Vi vet lite om disse, som kanskje satte stor pris på statskirkeprestens forretting i kirken ved de store høytider og de kirkelige markeringene av de store overgangene i livet fra vogge til grav.

Kvinnene i Vennesla og Eydehavn er beskjedent plassert i arbeiderbevegelsens protokoller. Begge steder måtte kvinnene vente til lenge etter krigen før de ble innvalgt i herredsstyret. På den andre siden skal industriarbeiderkvinnenes ulovlige streik for likelønn i Vennesla i 1918 trekkes fram: Til tross for at det var en ulovlig aksjon, ble lønna hevet, om enn ikke til likelønn.

Men var det slik at «Pappa lærte oss om Marx og mamma om Jesus»? Bjørg Aase Sørensen mener at til tross for mann og kones felles tro på sosialismen så kunne religionen skape skiller både ideologisk og i dagliglivet. Kvinnene vevde religionens og arbeiderbevegelsens verdier sammen gjennom engasjement i både arbeiderbevegelse og i misjonsforening med innsats både for fattige lokalt og globalt. Pål Repstads kommentar om en kjønnsdimensjon «slik at kvinnene holdt mer eller mindre motstrebende menn fast i det kristelige arbeidet, mens mennene boltret seg i politikken» (Repstad 2002: 51), passer dermed i liten grad på Vennesla, og heller ikke i Eydehavn.

Kilder og litteratur

- Agøy, Nils Ivar (2011). *Kirken og arbeiderbevegelsen. Spenninger, skuffelser, håp. Tiden fram til 1940*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Berntsen, Harald (1981a). *Trekk av Stokkens historie ca. 1600–1962*. Moland kommune.
- Berntsen, Harald (1981b.) Lokalsolidaritet og klassesolidaritet: Eydehavn og Stokken fra 1912. *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie nr. 2*. Oslo: Pax Forlag.
- Bull, Edvard (1923). *Kommunisme og religion*. Kristiania: Det norske arbeiderpartis forlag.
- Eriksen, Anne (1991). «I høyden vi ei frelse venter». *Religiøsitet blant norske arbeidere ca. 1900–1940*. Oslo: Doktoravhandling i etnologi, Universitetet i Oslo.
- Furseth, Inger (1989). Religion og klasse: Noen sosiologiske betraktninger om det norske samfunn. *Tidsskrift for kirke, religion og samfunn*, årgang 2. S. 124–136.
- Herredsstyreprotokollene for Vennesla 1919–1937. Innberetning til Fylkesmannen
- Hompland, Andreas (1984). *To-kyrs industriarbeider i streik, Trølandsfoss, Kvinesdal 1925*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Hverven, Tom Egil (2013). Fabrikkens doble liv. *Klassekampen, Bokmagasinet* 8.6.2013.
- <https://www.stortinget.no/no/Representanter-og-komiteer/Representantene/Representantfordeling/Representant/?perid=>
- Justvik, Nils Martinus (1998). *Frikirkelige og lavkirkelige miljøers forhold til arbeiderbevegelsen i Stokken 1912–1945*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.
- Justvik, Nils Martinus (2001). *Einar Edwin: Liberal teologs møte med folk, kirke og bedehus i Vennesla 1922–1937*. Hovedoppgave i kristendomskunnskap. Kristiansand: Det teologiske fakultet, Universitetet i Oslo/Høgskolen i Agder.
- Kjeldstadli, Knut (1989). *Jerntid. Fabrikkssystem og arbeidere ved Christiania Spigerverk og Kværner Brug fra om lag 1890 til 1940*. Oslo: Pax Forlag.
- Kjeldstadli, Knut (2000). Arbeiderbevegelsen og andre folkelige bevegelser. I *Arbeiderhistorie 2000*, Oslo: Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek.
- Kjeldstadli, Knut (2010). *Mine fire besteforeldre: En familiefortelling om framveksten av det moderne Norge*. Oslo: Pax Forlag.
- Lundstøl, John (1992). Fra Nes og Mørnes til Eydehavn. *Stokken nr. 4, årsskrift 1992*. Eydehavn Museet og Stokken historielag.
- Mortensen, Gunhild (1988). Vennesla Arbeiderpartis Kvinneforening. I Vennesla historielags årsskrift «Jentan hæran».
- Repstad, Pål (2002). Generaliseringer og punktstudier. Kommentarer til Inger Furseth og Nils M. Justvik. I Folkestad Breistein, Ingunn & Dag Nygård (red.), *Frikirkelighet, lavkirkelighet, arbeiderbevegelse og det moderne Norge (1880–1920)*. Stavanger: Norges Frikirkeråd.
- Røed, Helge (2010). Sørlandet – et politisk «annerledesland». I Berit Eide Johnsen (red.), *Sørlandsk kultur. Mangfoldet og motsetningene*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.

- Røed, Helge (2013). *Eydehavn. Fortellinger om et industristed*. Tvedestrand: Bokbyen forlag.
- Sagedal, Erling (1980). *Sølvtråden. Festskrift ved Vennesla kirkes 150 års jubileum*. Vennesla: Sørtrykk.
- Seljestad, Lars Ove (2013). *Storspring*. Oslo: Aschehoug.
- Strandberg, Olav (1956). Første del. 1906–14. november–1926. I Trygve Larsen (red.), *Hunsofoss Arbeiderforening gjennom 50 år*. Kristiansand: Sørlandets trykkeri.
- Sørensen, Bjørg Aase (1980). *Lokal arbeiderbevegelse*. Upublisert manus i Vennesla folkebiblioteks eie.
- Sørensen, Bjørg Aase (1982). *Arbeiderbevegelsen og industribygda: industrien som levevei, lokal arbeiderbevegelse som samfunnsformer*. Doktoravhandling i sosiologi, Universitetet i Oslo.
- Sørensen, Bjørg Aase (1988). Koner og jenter i Vennesla, begynnelsen på en uskreven historie. I Vennesla historielags årsskrift «Jentan hæran».
- Sørlandet* 2.3.1921 og 17.10.1925
- Tveite, Stein (1986). *Vennesla. Bygda og folket*. Bind II. Vennesla.

Informanter

Informant 1: Industriarbeider på Nitriden og Arendal Smelteverk fra 1920-tallet, indremisjonsmedlem, født 1904.

Informant 2: Ommund Strandberg er intervjuet om faren Olav Andreas Strandberg.

Informant 3: Bjørn Jørgensen er intervjuet om faren Ole Jørgensen.